
NAJNOWSZE DOKUMENTY STRATEGICZNE OKREŚLAJĄCE ZMIANY W PODEJŚCIU DO MODERNIZACJI ZABYTKÓW W POLSCE

PAŁUBSKA Katarzyna ¹, ZALAŚIŃSKA Katarzyna ²

¹ dr inż. Katarzyna Pałubska, Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, katarzyna.palubska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3628-6421>

² dr hab. Katarzyna Zalaśńska, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego
<https://orcid.org/0000-0003-2171-2560>

ABSTRAKT: Jednym z głównych priorytetów działania wszystkich krajów Unii Europejskiej, w tym również Polski, staje się przeciwdziałanie negatywnym zmianom klimatycznym, poprawa efektywności energetycznej, dostępności infrastruktury transportowej i obiektów publicznych. Wskazane do realizacji w bardzo krótkiej perspektywie czasowej zadania obligują kraje członkowskie UE do opracowania i wdrożenia dokumentów strategicznych określających sposoby radzenia sobie z pogarszającym się stanem środowiska, infrastruktury i działaniami dyskryminującymi osoby o szczególnych potrzebach. W artykule zostaną omówione najważniejsze strategie, plany, projekty oraz planowane zmiany ustawodawcze mające duży, choć trudny obecnie do oszacowania, wpływ na ochronę zabytków, m.in. Strategia renowacji budynków, Nowa strategia zmian klimatycznych i ustawa o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami, Krajowy Program Kolejowy i projekty EU realizowane w ramach wdrażania tych dokumentów w Polsce.

Artykuł podejmie polemikę z propozycjami modernizacji i adaptacji zabytków w ramach programów wspomagających realizację wspomnianych priorytetów, wykazując ich degradacyjny wpływ na zasób zabytkowy i nierealność wdrożenia postulowanych zaleceń w środowisku służb konserwatorskich. Jednocześnie przedstawia alternatywne rekomendacje i możliwości podejścia do problemu, wskazując niewykorzystywany potencjał zabytków, propozycje rozwiązań, których dostrzeżenie w dokumentach strategicznych, popularyzacja, a następnie dofinansowanie ze źródeł alternatywnych mogłoby przyczynić się do poprawy parametrów jakościowych wskazanych priorytetów.

SŁOWA KLUCZOWE: modernizacja zabytków, termomodernizacja zabytków, system ochrony zabytków

Dokumenty strategiczne pośrednio intensyfikujące procesy modernizacyjne zabytków w Polsce

W ostatnich latach w życie weszły ważne dokumenty strategiczne mające potencjalnie ogromny wpływ na przyspieszenie prac modernizacyjnych na obiektach i obszarach zabytkowych. Warto zwrócić uwagę, że dokumenty i wynikające z nich działania nie są prowadzone przez organy ochrony zabytków (na poziomie krajowym – Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz wojewódzkie urzędy ochrony zabytków), ale przez jednostki, które z zasobem zabytkowym formalnie nie mają nic wspólnego.

Ryc.1. Dokumenty strategiczne intensyfikujące procesy modernizacyjne (zabytków) w Polsce z odpowiedzialnością kompetencyjną w strukturach administracji państwowej. Źródło: opracowanie własne

Intensyfikacja działań na poziomie międzynarodowym – tzw. trzecia rewolucja przemysłowa

Jedną z istotniejszych inicjatyw na poziomie międzynarodowym inicjującą intensyfikację działań modernizacyjnych było *Porozumienie Paryskie*, które określiło ogólnoświatowy plan działania mający na celu poprawę zdolności krajów do radzenia sobie ze skutkami zmian klimatu i udzielenie im realnego wsparcia w tym zakresie¹. Zgodnie z postulatami *Porozumienia Paryskiego* (2015, EU 2016) Komisja Europejska wskazała, że do 2050 roku Europa stanie się neutralna dla klimatu. 28 listopada 2018 roku Komisja przedstawiła długoterminową strategiczną wizję nowoczesnej, konkurencyjnej i neutralnej dla klimatu gospodarki do roku 2050². W grudniu 2019 roku Komisja Europejska zaprezentowała najważniejszy dla Unii Europejskiej (UE) dokument strategiczny zwany *Europejskim Zielonym Ładem*³. Celem samej strategii Zielonego Ładu jest tzw. zielona transformacja

¹ Porozumienie paryskie, przyjęte podczas konferencji klimatycznej w Paryżu (COP21) w grudniu 2015 roku. Jest pierwszym w historii uniwersalnym, prawnie wiążącym porozumieniem w dziedzinie klimatu. Do porozumienia paryskiego przystąpiło prawie 190 krajów, w tym Unia Europejska i jej państwa członkowskie. UE formalnie ratyfikowała porozumienie 5 października 2016 roku, co umożliwiło jego wejście w życie 4 listopada 2016 roku. W: Porozumienie paryskie, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/international-action-climate-change/climate-negotiations/paris-agreement_pl

² Długoterminowa strategia do roku 2050, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/climate-strategies-targets/2050-long-term-strategy_pl

³ European Green Deal (Bruksela, 11.12.2019 r. COM(2019) 640 final). https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF

gospodarcza krajów członkowskich UE. Jej nadrzędną misją jest osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 roku. Jednocześnie rozważa się zwiększenie, już i tak ambitnych celów, redukcji emisji do powietrza do 60% do 2030 roku. **Oznacza to, że w kolejnych 5 latach muszą zostać podjęte konkretne działania i decyzje tak, aby kolejna generacja (25 lat) dysponowała już jasnymi wytycznymi i strategią gotową do wdrożenia, dzięki której uda się osiągnąć wspomnianą neutralność klimatyczną.** Działania te mają dotyczyć bardzo wielu aspektów życia i gospodarki, m.in. poprawy efektywności i zrównoważonej modernizacji transportu (modernizacja dróg, kolei, mostów), przeciwdziałanie ubóstwu energetycznemu (promowanie ekologicznych źródeł energii i termomodernizacji starych budynków), silne wsparcie środkami UE wszelkich działań mających na celu poprawę klimatu i preferencyjne wspieranie działań ekologicznych, co pośrednio ma znacząco poprawić komfort życia mieszkańców i pobudzić rynek pracy w branży budowlanej i infrastrukturalnej⁴.

Cele te mają swoje bezpośrednie przełożenie na zintensyfikowane działania modernizacyjne na zabytkach w każdym z krajów Unii Europejskiej. Przy czym obecnie Polska znajduje się w okresie przygotowawczym do dalszego etapu wdrożenia zadań mających bezpośredni wpływ na zasób zabytkowy w Polsce, czyli związanych z poprawą energetyczną budynków (termomodernizacja), wprowadzaniem ekologicznych źródeł energii (likwidacja kopalni węgla i innych paliw kopalnych – możliwa utrata dziedzictwa pokopalnianego, wymiana pieców, montaż paneli fotowoltaicznych, pomp ciepła i farm wiatrowych w/na zabytku lub jego otoczeniu z możliwą degradacją historycznych krajobrazów kulturowych i widoków), wymianą elementów dziedzictwa drogowego i kolejowego – dworców, mostów, wiaduktów, przestawni itp., ale także działaniami mającymi poprawiać komfort i mobilność społeczeństwa, związanymi z ideą projektowania uniwersalnego i pełnej dostępności zabytków. W końcu działania te będą mieć przełożenie na zmiany prawne i upraszczanie procedur mających na celu wdrażanie *Europejskiego Zielonego Ładu*, a także preferencyjne lub wręcz wymuszone warunki stosowania ww. zasad w programach dotacyjnych (także na remonty zabytków) i w regulaminach zamówień publicznych.

Działania modernizacyjne – faza przygotowawcza (2020–2025)

Poniżej omówione zostały najnowsze międzynarodowe i krajowe dokumenty strategiczne lub przygotowywane projekty dokumentów strategicznych, które obligują prowadzenie tych działań także na poziomie służb konserwatorskich, w ramach których prowadzona jest intensywna współpraca z organami odpowiedzialnymi za prace przygotowawcze i wdrożeniowe celów Europejskiego Zielonego Ładu, ale także działania mające na celu przygotowanie standardów i wytycznych dla organów ochrony zabytków i ich opiekunów/zarządców realizowane na poziomie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

⁴ Realizacja Europejskiego Zielonego Ładu, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_pl

Nowa strategia UE w zakresie przystosowania się do zmian klimatu (2021)

Dnia 24 lutego 2021 roku Komisja Europejska przyjęła *Nową Strategię Unii Europejskiej w zakresie przystosowania się do zmiany klimatu* [COM(2021) 82 final]⁵, która stanowi podstawę do zwiększenia ambicji i spójności polityki w zakresie przystosowania się do zmiany klimatu. Strategia zobowiązuje Unię Europejską i państwa członkowskie do czynienia stałych postępów na rzecz zwiększenia zdolności adaptacyjnych, wzmocnienia odporności i zmniejszenia podatności na zmianę klimatu. Przez *Strategię* w zakresie przystosowania się do zmiany klimatu dąży się do urzeczywistnienia wizji w pełni odpornej na zmiany klimatu Unii Europejskiej w 2050 roku⁶.

Zasadniczo zakres strategii pomija kwestie związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, wpływu zmian klimatycznych na dziedzictwo, a przede wszystkim presji poprawy klimatu na budynki zabytkowe i krajobraz kulturowy, oraz konieczność poszukiwania rozwiązań, które nie uszczuplą nieodnawialnego zasobu dziedzictwa kulturowego podczas działań wspierających ochronę i poprawę środowiska i klimatu. Niestety przywołany dokument strategiczny nie wskazuje w tekście klarownych odniesień do wspierania dziedzictwa w poprawie jakości klimatycznej i energetycznej na równi z przywołanym wspieraniem rolnictwa czy infrastruktury. Nowa i poprzednia strategia zakładają poprawę efektywności energetycznej budynków, pozyskiwanie ekologicznej energii ze źródeł odnawialnych, obniżenie emisyjności i konieczność innowacyjnych badań poprawiających warunki klimatyczne i przeciwdziałające dalszej degradacji klimatu. Na problem ignorowania zagadnień dziedzictwa zwracają uwagę eksperci ze wszystkich krajów Unii Europejskiej. Powołana w 2020 roku grupa robocza ekspertów w Komisji Europejskiej *Cultural heritage and adaptation to climate change* wskazała jednoznacznie na znaczący problem dewastacji dziedzictwa materialnego Europy poprzez zastosowanie nowych technologii wspomagających poprawę bilansu energetycznego budownictwa historycznego, tzw. *fala renowacji*, który jest dużo poważniejszy niż degradacja wywołana negatywnymi zmianami klimatycznymi.

Wskazuje się, że strategia powinna uwzględniać konieczność wyprzedzających badań, planowania i wdrażania środków ochronnych przed niszczącym wpływem zmian klimatu na dziedzictwo kulturowe, ale przede wszystkim wskazywać innowacyjne rozwiązania i technologie poprawiające jakość klimatu z jednoczesną strategią łagodzenia skutków mających na celu poprawę efektywności energetycznej budynków zabytkowych. Konieczne jest opracowanie, zastosowanie i wdrożenie narzędzi oceny ryzyka, które umożliwiłyby optymalizację zdolności adaptacyjnych dziedzictwa, krajobrazu kulturowego, budynków historycznych i zbiorów muzealnych.

⁵ Nowa strategia w zakresie przystosowania do zmiany klimatu, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0082&from=en>

⁶ Nowa Strategia Unii Europejskiej w zakresie przystosowania się do zmiany klimatu, <https://energia.edu.pl/nowa-strategia-unii-europejskiej-w-zakresie-przystosowania-sie-do-zmiany-klimatu/> oraz New EU Strategy On Adaptation To Climate Change; <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-european-green-deal/file-new-eu-strategy-on-adaptation-to-climate-change>

W ramach działań prewencyjnych i promocyjnych można wspierać tradycyjne techniki i technologie budowlane, rzemieślnicze i agrarne (elementy dziedzictwa niematerialnego), tradycyjne i naturalne (ekologiczne) materiały, ochronę i odtwarzanie systemów zieleni zabytkowej miast i wsi, otwartego krajobrazu kulturowego, dawnych bogatych ekosystemów wodnych, których trwanie w środowisku przed setki lat było czynnikiem stabilizującym również zmiany klimatyczne (zapobiegało nadmiernemu nagrzewaniu, wspomagało retencje, zapobiegało powodziom, ułatwiało cyrkulację mas powietrza).

Poprawę jakości klimatu można osiągać także za pomocą nowoczesnych technologii przeznaczonych do stosowania w obiektach i obszarach zabytkowych, pasywne i inteligentne rozwiązania zarządzania energią, wykorzystywanie rozwiązań grawitacyjnych, geotermalnych, hydrotechnicznych czy solarnych, które nie muszą stać w sprzeczności z celami strategii.

Krajowy plan na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030

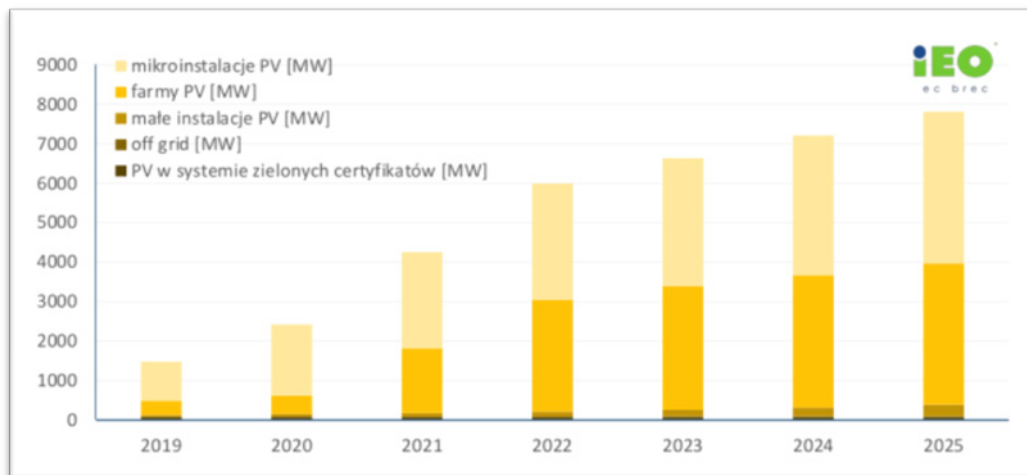
W Polsce Europejski Zielony Ład ma swoje odzwierciedlenie w przygotowanym *Krajowym planie na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030* (KPEiK), który został przyjęty przez Komitet do Spraw Europejskich na posiedzeniu w dniu 18 grudnia 2019 roku⁷. Polski system energetyczny, głównie oparty na węglu, jest jednym z największych w ramach Unii Europejskiej. Plan zakłada stopniowe odchodzenie od udziału tego paliwa w strukturze wytwarzania energii elektrycznej do ok. 56–60% w 2030 roku poprzez sukcesywne zwiększanie udziału energetyki wiatrowej oraz fotowoltaiki, jak również wprowadzanie energetyki jądrowej począwszy od 2033⁸. Wiąże się to z zamknięciem do 2049 roku wszystkich kopalni, transformacją gospodarczą miejsc pracy, ale także potencjalną utratą dużej części górniczego dziedzictwa przeszłości. Najważniejsze obiekty zostaną objęte ochroną konserwatorską i zaadaptowane na cele muzealne, lecz wiadomo, że część kultury materialnej i niematerialnej opartej na węglu ulegnie zatarciu. Służby konserwatorskie w najbliższych kilkunastu latach staną więc przed nowym wyzwaniem zidentyfikowania, dokumentacji, ochrony i wypracowania standardów adaptacji dużej grupy zabytków przemysłowych (pokopalnianych).

Alternatywne źródła energii to wyzwanie, ale również realne zagrożenie dla pozostałej grupy zabytków. Warto zauważyć, że w 2020 roku do organów konserwatorskich wpłynęło 812 wniosków dotyczących działań związanych z instalacją fotowoltaiczną, z czego 52.7% stanowiły wnioski o wydanie pozwolenia konserwatorskiego w trybie art. 36 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dla obiektów wpisanych do rejestru zabytków. W 659 (81,15%) przypadkach miały być

⁷ Przekazanie do Komisji Europejskiej Krajowego planu na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030 wypełnia obowiązek nałożony na Polskę przepisami rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2018/1999 z dnia 11 grudnia 2018 roku w sprawie zarządzania unią energetyczną i działaniami w dziedzinie klimatu, zmiany rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 663/2009 i (WE) nr 715/2009, dyrektyw Parlamentu Europejskiego i Rady 94/22/WE, 98/70/WE, 2009/31/WE, 2009/73/WE, 2010/31/UE, 2012/27/UE i 2013/30/UE, dyrektyw Rady 2009/119/WE i (EU) 2015/652 oraz uchylenia rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 525/2013. Krajowy plan na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030 przekazany do KE, <https://www.gov.pl/web/aktywa-panstwowe/krajowy-plan-na-rzecz-energii-i-klimatu-na-lata-2021-2030-przekazany-do-ke>

⁸ Raport Instytutu Energetyki Odnawialnej „Rynek fotowoltaiki w Polsce 2020”, <https://biznesalert.pl/fotowoltaika-oznowoczenie-raport-instytut-odnawialna-energetyka/>

one umieszczone na obiekcie, w 121 (14,9 %) w otoczeniu obiektu, w 8 instalacje na „gruncie” lub „na polu”, tj. stanowisku archeologicznym. Obserwacja rynku (patrz ryc. 2.) wskazuje zwiększające się zainteresowanie montażem tego rodzaju instalacji na obiektach zabytkowych.

Ryc. 2. Prognoza mocy zainstalowanych instalacji fotowoltaicznych w Polsce do 2025 roku, na podstawie Raportu Instytutu Energetyki Odnawialnej „Rynek fotowoltaiki w Polsce 2020”, Źródło: <https://biznesalert.pl/fotowoltaika-oze-innowacje-raport-instytut-odnawialna-energetyka/> (dostęp: 15.10.2015)

W ramach Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami 2019–2022 Narodowy Instytut Dziedzictwa opracowuje *Standardy postępowania konserwatorskich, w tym wydawania pozwoleń na instalacje fotowoltaiczne w obiektach zabytkowych, w otoczeniu zabytku i w obszarach chronionych*, polegający na wypracowaniu koniecznych warunków progowych, kiedy można umieszczać wspomniane instalacje na obiektach i w zespołach objętych ochroną konserwatorską, oraz wskazaniu z perspektywy eksperckiej NID rozwiązań preferowanych podczas adaptacji i modernizacji zabytków, tj. dachówki fotowoltaiczne, szyby fotowoltaiczne, ściany fotowoltaiczne – oparte na sprawdzonych doświadczeniach krajów Europy Zachodniej.

Długoterminowa strategia renowacji budynków – projekt 2021

Do 10 marca 2020 roku Polska była zobowiązana do wprowadzenia zaleceń znowelizowanej dyrektywy w sprawie charakterystyki energetycznej budynków (EPBD), której celem jest dekarbonizacja zasobów budowlanych do roku 2050. Zalecenia te znalazły swoje odzwierciedlenie w 2021 roku w przygotowanym przez Ministerstwo Rozwoju i Technologii projekcie *Długotrwałej strategii renowacji budynków*⁹, która przedstawia kompleksową poprawę efektywności energetycznej sektora budowlanego oraz prezentuje ścieżkę osiągnięcia wielkoskalowej i głębokiej renowacji zasobów budowlanych w Polsce w podziale na lata 2030, 2040 i 2050. Dokument zaleca głęboką termomodernizację opartą na wymianie elementów nieefektywnych energetycznie

⁹ Konsultacje publiczne projektu Długoterminowej Strategii Renowacji. <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologia/dlugoterminowa-strategia-renowacji>

z zaleceniem dofinansowania procesów głębokiej termomodernizacji, zmierzającej do zerowego zużycia energii. Załącznik 3. strategii określa dodatkowe zasady termomodernizacji budynków zabytkowych. Jest to dokument przygotowywany bez udziału służb konserwatorskich, który skupia się na głębokiej modernizacji, rezygnując z dotychczasowej praktyki działań alternatywnych i tzw. płytkiej termomodernizacji stosowanej w budynkach zabytkowych (dającej oszczędności rzędu 40–60%). Strategia określa bariery utrudniające proces pełnej termomodernizacji budynków wpisanych do rejestru zabytków i niestety nie przewiduje innowacyjnych programów wspierania renowacji zabytków w celu poprawy parametrów emisyjności. Wskazywany w dokumencie program NFOŚiGW 2019–2023 „Budownictwo energooszczędne”, dotyczący modernizacji zabytków użyteczności publicznej i kościołów, również zaleca działania głębokie – w praktyce niszczące dla oryginalnej substancji zabytkowej.

Departament Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego wnosząc uwagi w ramach konsultacji projektu, podkreślił, że termomodernizacja budowli zabytkowych nie może przebiegać w sposób przypadkowy, determinowany wyłącznie kwestiami natury ekonomicznej, jak to ma miejsce od kilkunastu lat. Priorytety zmierzające do łagodzenia zmian klimatycznych, zmierzające do zwiększenia efektywności energetycznej budynków zabytkowych nie mogą być destrukcyjne w stosunku do nieodnawialnego zasobu zabytków. Wskazana w dokumencie budowa narzędzi innowacyjnych powinna wspierać właścicieli zabytków w dążeniu do efektywnego zapewnienia oszczędności energetycznej bez szkody dla wartości samego zabytku, nie powinna generować konfliktów i dyskryminować właścicieli obiektów zabytkowych w dążeniu do poprawy energetycznej i jakości klimatu (poprzez brak możliwości dofinansowania działań alternatywnych). Modernizacje zabytków nie mogą stać w sprzeczności z prawem krajowym dotyczącym ochrony zabytków i społecznymi wartościami zachowania dziedzictwa. Dlatego wskazano postulaty do dalszych działań poprzez innowacyjne narzędzia i technologie przeznaczone do modernizacji dziedzictwa kulturowego, które zapewniając stabilność klimatyczną i energetyczną, pozwalają znacząco poprawić bilans energetyczny budynków i przeciwdziałają negatywnym zmianom klimatycznym. Do treści strategii wprowadzono *Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z 2020 r. w sprawie ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w procesie poprawy charakterystyki energetycznej budowli zabytkowych*, dostępne online na stronie internetowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa¹⁰.

Podsumowując, konieczne jest określenie innych parametrów oceny energetycznej dla budynków zabytkowych, budynków niezabytkowych oraz współczesnych. Dobór rozwiązań termomodernizacyjnych, przed podjęciem decyzji o zastosowaniu konkretnych metod, materiałów i technologii, powinien opierać się w przypadku budynków zabytkowych na zindywidualizowanym podejściu popartym badaniami określającymi realne potrzeby i miejsca utraty ciepła (także badania termowizyjne). Pomocne w zindywidualizowanym podejściu byłoby również pozyskiwanie zaleceń WKZ co do możliwego zakresu ingerencji w struktury

¹⁰ Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z 2020 r. w sprawie ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w procesie poprawy charakterystyki energetycznej budowli zabytkowych. <https://samorząd.nid.pl/publikacje/standardy-termomodernizacji-obiektow-zabytkowych/>

zabytkowe, a także stworzenie programów dofinansowania dla działań płytkich, poprawiających bilans energetyczny do 40–60% zabytków poprzez uszczelnianie okien, drzwi, dachów, ścian i wymianę źródeł ogrzewania z zachowaniem świadków (zabytkowych pieców, kominków itp.).

Program Dostępność Plus 2018–2025

Polska, ratyfikując w 2012 roku Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych (2006)¹¹, zobowiązała się do dostosowania prawa budowlanego i równego traktowania każdej osoby. 20 września 2019 roku weszła w życie ustawa o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami¹² – kręgosłup Programu Dostępność Plus. Program Dostępność Plus to pierwsze kompleksowe ujęcie tematyki dostępności w Polsce. Jego celem jest zapewnienie swobodnego dostępu do dóbr i usług oraz możliwości udziału w życiu społecznym i publicznym osób o szczególnych potrzebach. Program koncentruje się na dostosowaniu przestrzeni publicznej, architektury i transportu do wymagań wszystkich obywateli. Wartość inwestycji przyczyniających się do realizacji Programu wyniesie około 23 mld zł w latach 2018–2025¹³.

Ustawa o dostępności stworzyła ramy prawno-organizacyjne do urzeczywistnienia idei dostępności w Polsce, nakładając na wszystkie podmioty publiczne obowiązki dotyczące zapewnienia dostępności w aspekcie architektonicznym, cyfrowym i informacyjno-komunikacyjnym. Należy zwrócić uwagę, że ustawa obowiązuje od 30 września 2019 roku, ale najistotniejsze dla zabytków zmiany wejdą w życie stopniowo w okresie kolejnych dwóch lat. Od daty 6 września 2021 dostęp alternatywny musi być traktowany jako sytuacja wyjątkowa¹⁴, a szczególne potrzeby muszą być zapewniane z wykorzystaniem projektowania uniwersalnego¹⁵.

Zgodnie z zapisami ustawy o dostępności wszystkie podmioty realizujące zadania finansowane ze środków publicznych lub na podstawie umów z podmiotem publicznym muszą spełniać wymagania określone w art. 6. ustawy, czyli zapewniać podstawową dostępność architektoniczną, cyfrową i informacyjno-komunikacyjną. Ustawa o dostępności nakazuje pełną dostępność obiektów zabytkowych przeznaczonych na cele publiczne (i mieszkaniowe wielorodzinne – rozszerzenie zasobu poprzez zapisy prawa budowlanego¹⁶). Wskazuje możliwość stosowania dostępu alternatywnego tylko w wyjątkowych przypadkach, przy czym zachowanie wartości zabytkowej nie może być warunkiem uzyskania odstępstwa (art. 9 PB). Brak możliwości wprowadzania dostępności alternatywnej od września 2021 może doprowadzić więc do

¹¹ *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych*, <https://www.gov.pl/web/rodzina/konwencja-o-prawach-osob-niepelnosprawnych>

¹² Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami, Dz. U. z 2020 r. poz. 1062.

¹³ *Program Dostępność Plus*, <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-europejskie-bez-barier/dostepnosc-plus/o-programie/>

¹⁴ Jako sytuację wyjątkową nie uznaje się ochrony wartości zabytkowych i możliwość utraty tych wartości.

¹⁵ Jednocześnie art. 9 Prawa budowlanego znosi możliwość przyznawania odstępstw na dostępność alternatywną wnioskowaną ze względu na ochronę wartości zabytkowych, patrz: *Jak wdrażać Ustawę o zapewnianiu dostępności?* Podręcznik na zlecenie Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej, 2019, https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/86764/ustawa_o_dostepnosc_i_poradnik.pdf

¹⁶ Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, Dz. U. z 2020 r. poz. 1333 ze zmianami.

blokowania przez WKZ działań adaptacyjnych w celu osiągnięcia pełnej dostępności zabytków, która w związku z koniecznością wykonywania raportu o wdrażaniu dostępności, który od 2021 roku będą musiały przygotowywać wszystkie instytucje publiczne i ponawiać co 4 lata, może spowodować lawinowe przyspieszenie prac adaptacyjnych na zabytkach.

Dostępność zabytkowych budynków publicznych (oraz budynków wielorodzinnych)	
Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami (Dz. U. z 2020 r. poz. 1062).	Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2020 r. poz. 1333 ze zmianami)
<p>Od września 2021 roku wszystkie obiekty publiczne powinny (art. 6, pkt.1):</p> <ul style="list-style-type: none"> • zapewnić możliwość poruszania się po piętrach i pomiędzy piętrami, • umożliwić dotarcie do wszystkich pomieszczeń (z wyjątkiem technicznych) w budynku, • umożliwić nawigację wewnątrz budynku w szczególności osobom z wadami wzroku oraz słuchu, • umożliwić wejścia do budynku z psem asystującym, • zapewnić możliwość bezpiecznej ewakuacji z budynku wszystkim, w tym osobom z niepełnosprawnościami. 	<p>Prawdopodobne praktyczne działania wywołane zapisami ustawy:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dostępność alternatywna tylko dla zabytków nieremontowanych, art. 2 i 5, • brak odstępstw dla prac budowlanych na zabytkach (o ile nie następuje utrata mienia) art. 9, • przeniesienie zapisów ustawy o dostępności na budynki mieszkaniowe wielorodzinne, art. 9.1 • planowana nowelizacja rozporządzenia o warunkach technicznych – zakłada pełną dostępność !!!

Tab. 1. Zmiany w wymogach dotyczących dostępności zabytków dla osób ze szczególnymi potrzebami.
Źródło: opracowanie własne

Dostosowanie zabytków do potrzeb osób ze szczególnymi potrzebami powinno zostać uwzględnione (zgodnie z art. 25 ustawy o ochronie zabytków¹⁷), ale nie powinno naruszać zdefiniowanych i chronionych prawnie wartości zabytkowych, które można zdefiniować teoretycznie jako warunki progowe, które nie powinny zostać przekroczone. Powstaje pytanie, czy właściciele, przeprowadzając kompleksowy remont zabytku, zostaną zobligowani przez organy budowlane do pełnej dostępności strychów, wież gotyckich, piwnic staromiejskich, zabytkowych ziemnych kopców widokowych, tarasów w historycznych ogrodach publicznych. Konieczność spełnienia wprowadzonych warunków technicznych wskazuje na poważne zagrożenie dla substancji zabytkowej i otoczenia zabytków, np. konieczność montażu wind, dodatkowych poręczy na schodach, dodatkowych spoczników, poszerzenia przestrzeni manewrowych na klatkach schodowych i korytarzach itp. Możliwa jest również w praktyce próba uniknięcia konfliktu konserwatorsko-budowlanego, która doprowadzi do fragmentaryzacji inwestycji i poważnych zagrożeń stanu technicznego zabytków, ponieważ art. 5 PB wskazuje, że obiekty i obszary rejestrowe oraz objęte ochroną MPZP są wyłączone z wymogów warunków

¹⁷ Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2021, poz. 710, 954, art. 25.

technicznych (art. 2 PB), dopóki nie będą na nich prowadzone prace budowlane, modernizacyjne (przebudowa, rozbudowa, nadbudowa itp.), wykraczające poza zakres prac konserwatorskich lub restauratorskich. Dążenie do spełnienia wymogów pełnej dostępności architektonicznej może doprowadzić również do częściowego wyłączenia z użytkowania wybranych pomieszczeń w budynkach zabytkowych, których udostępnienie będzie szczególnie utrudnione – co jest poważnym zagrożeniem dla integralności i stanu technicznego całego budynku zabytkowego. Możemy mieć do czynienia ze zjawiskiem „patologicznym” w szerszej skali zasobu, jeżeli pełne udostępnianie architektoniczne zabytków stanie się nienegocjowalnym faktem.

Dodatkowo dostępność informacyjno-komunikacyjna wprowadzi zmiany kolorystyczne na elewacjach budynków i nawierzchniach, wprowadzanie czytelnych (dużych?) ekranów informacyjnych, konieczność oznakowania wszelkich pomieszczeń i ścieżek prowadzących. Jak powinny się zachowywać służby konserwatorskie w sytuacji ewidentnego konfliktu, kiedy zlikwidowanie barier wiąże się ze znacznymi przekształceniami substancji zabytkowej, choć kolokwialnie w ocenie organów budowlanych nie prowadzi do zniszczenia zabytku np. poszerzenie zbyt małych drzwi, przesunięcie ścian w celu poszerzenia zbyt wąskiej klatki schodowej. Należy przy tym postawić sobie zasadnicze pytanie, czy organy konserwatorskie powinny konfrontować ze sobą wartości społeczne i zabytkowe? Formalnie służby konserwatorskie nie mają kompetencji do poprawy jakości przestrzeni społecznej (dostosowania zabytków do użytkowania przez ogół społeczeństwa) i stosowanie takiej argumentacji w decyzjach administracyjnych będzie nieprawidłowe.

Należy również zauważyć, że dotacje na remonty zabytków przekazywane ze środków publicznych (WKZ, MKiDN, samorządy lokalne) w wysokości powyżej 50% prawdopodobnie zobligują właścicieli zabytków do zapewnienia dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami w remontowanych obiektach zabytkowych, także prywatnych.

Bezrefleksyjne udostępnienie architektoniczne dla osób ze szczególnymi potrzebami renesansowych schodów Ratusza w Zamościu (na obszarze Starego Miasta w Zamościu wpisanego na LŚD UNESCO), wieży Kościoła Mariackiego na Rynku Starego Miasta w Krakowie (LŚD UNESCO), trudnodostępnych piwnic czy strychów gotyckich kamienic Starego Miasta w Toruniu (LŚD UNESCO) wiąże się z dużą ingerencją w strukturę budowlaną i może skutkować utratą wartości autentyczności i integralności dziedzictwa światowego, które mamy obowiązek zachować nie tylko dla obecnych, ale przede wszystkim przyszłych pokoleń.

Wypracowanie dopuszczalnych, bezpiecznych dla ludzi i zabytków rozwiązań dostępności jest jednym z ważnych zadań MKDNIS. W ramach Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami 2019–2022 opracowywane są standardy postępowania konserwatorskich w sprawach dostępności obiektów zabytkowych dla osób ze specjalnymi potrzebami. Celem działań jest pokazanie dobrych praktyk w udostępnianiu zabytków osobom z niepełnosprawnościami, zalecenia co do stosowanych technologii, materiałów, rozwiązań akceptowalnych pod kątem konserwatorskim. Przygotowane materiały będą upowszechniane wśród służb konserwatorskich, instytucji kultury i organizacji zajmujących się problematyką osób ze szczególnymi potrzebami w 2022 roku.

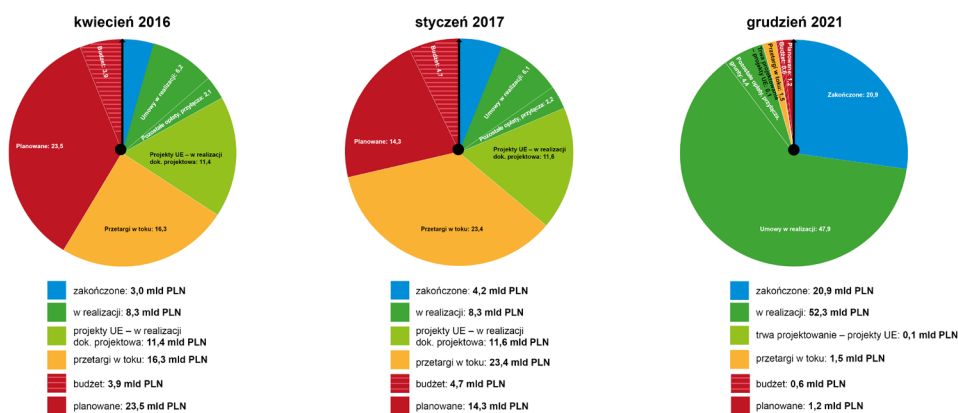
Master Plan dla transportu kolejowego do 2030

Szeroko zakrojone działania modernizacyjne polskich kolei planowane w najbliższych 10 latach określił *Master plan dla transportu kolejowego w Polsce do 2030 roku*¹⁸. Opracowanie współfinansowane ze środków Unii Europejskiej, w ramach Projektu Funduszu Spójności pt. *Pomoc techniczna dla sektora transportu w Polsce*, zakłada: modernizacje dworców kolejowych, z dostosowaniem do wymagań ochrony środowiska, a także wymagań konserwatorskich, w tym – co warto podkreślić – renowacji kolejowych obiektów zabytkowych¹⁹.

Zintensyfikowane dzięki funduszom unijnym plany PKP PLK S.A., zgodnie z obowiązującym *Krajowym Programem Kolejowym*, zakładają modernizację połowy linii kolejowych w Polsce już do 2023 roku²⁰. Obecnie PKP PLK S.A. realizuje około 230 projektów za około 77 mld zł, w ramach których zmodernizowanych zostanie m.in. 9000 km torów (na 19 000 km istniejących linii w Polsce), w tym 8500 km zostanie przystosowanych do kolei dużych prędkości (prawdopodobnie niewiele zabytkowych mostów i wiaduktów spełni te oczekiwania). Krajowy Program Kolejowy osiągnął już ponad 60% wykonania, co oznacza intensyfikację działań modernizacyjnych i renowacyjnych w najbliższych latach na niespotykaną dotąd skalę²¹.

PKP Polskie Linie Kolejowe S.A. realizują program inwestycyjny o łącznej wartości prawie 77 mld zł, który obejmuje ponad 230 projektów i modernizację 9000 km torów.

Razem: prawie 77 mld PLN (Lista podstawowa KPK, w mld PLN)

Źródło: Opracowanie PLK-IBP na podstawie danych z EPM (stan na 7.12.2021 r.)

Ryc. 3. Założenia programu modernizacji kolei w ramach Krajowego Programu Kolejowego, Źródło: <http://www.plk-inwestycje.pl/uploads/popup/popup.png> (dostęp: 18.10.2021)

¹⁸ *Master plan dla transportu kolejowego w Polsce do 2030 roku*, <http://www.siskom.waw.pl/komunikacja/kolej/master-plan-dla-transportu-kolejowego.pdf>

¹⁹ *Ibidem*, ss. 8–9.

²⁰ *Krajowy Program Kolejowy*, <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/krajowy-program-kolejowy>

²¹ *Co to jest KPK?*, <https://www.plk-sa.pl/inwestycje/>

Warto zauważyć, że PKP PLK S.A. posiada obecnie 2663 budynki dworców kolejowych, bardzo zróżnicowane pod względem wielkości, zakresu pełnionych funkcji oraz stanu technicznego i estetyki. Czynnymi obiektami dworcowymi, jak wynika z Masterplanu, jest około 1000 obiektów, pozostałe wymagają adaptacji do nowych funkcji lub zostaną rozebrane. Znaczna część tych budynków została zbudowana jeszcze w XIX wieku i są to najczęściej obiekty objęte ochroną konserwatora zabytków. Pozostałe obiekty zostały zbudowane w XX wieku, odbudowane po zakończeniu działań wojennych lub zbudowane w latach 60. do 80., dopiero od kilku lat budzą zainteresowanie służb konserwatorskich (jako świadectwa modernizmu). Ze względu na długoletnie zaniedbania wiele tych obiektów wymaga niezwłocznych i kompleksowych prac remontowych w celu poprawy ich stanu technicznego i estetyki (przykłady korozji mostu średnicowego, który przez lata nie był systematycznie konserwowany, co doprowadziło go do stanu tzw. śmierci technicznej).

Większość dworców, peronów, wiat kolejowych, mostów i wiaduktów kolejowych nie spełnia współczesnych wymogów i norm UE stawianych obiektom tego typu. Dlatego PKP powołując się na ekspertyzy techniczne wskazuje najczęściej śmierć techniczną obiektu, konieczność rozbiórki i wprowadzania nowych obiektów w ramach działań modernizacyjnych. Tymczasem służby konserwatorskie dopiero budują zespoły wykwalifikowanych ekspertów kolejowych i zlecają własne kontreksperytyzy.

Nie należy zapominać również o zabytkowych konstrukcjach inżynierskich (dopiero od niedawna uznawanych za zabytki, w związku z tym jest to zasób aktualnie rozpoznawany²² i nie do końca zinwentaryzowany) oraz zabytkach ruchomych (tabory kolejowe czy elementy wyposażenia budynków kolejowych) – to zbiór nadal w niewielkim stopniu rozpoznany przez służby konserwatorskie i chroniony przed zniszczeniem. Aktualizacja zasobu, inwentaryzacja i dokumentacja konserwatorska, pilne uzupełnienie kart ewidencyjnych, przygotowanie przez ekspertów systemu wartościowania cech zabytkowych i wskazań do ochrony to działania zintensyfikowane przez służby konserwatorskie w całej Polsce.

Problemem wydaje się również standaryzowanie inwestycji w sytuacji, kiedy 50% dworców kolejowych w Polsce jest zabytkowych, a przy ich modernizacji konieczna będzie stała współpraca z konserwatorem zabytków. Cytując: *W ramach realizacji inwestycji z Programu przewidziano wdrożenie rozwiązań energooszczędnych, obniżających koszty utrzymania dworców. Jednolity standard budynków pozwoli na wypracowanie spójnej polityki zarządzania nieruchomościami dworcowymi*²³. Co dla zabytków oznacza jednolity standard inwestycji i czy można w ten sposób formułować oczekiwania wobec różnorodności epok, stylów, materiałów i technik budowlanych architektury i konstrukcji kolejowych? Trudne do zaakceptowania z konserwatorskiego punktu widzenia jest powoływanie się na odgórne „ujednolicone standardy kolejowe” z założenia ahistoryczne (czyli identyczne dla nowopowstających energooszczędnych i inteligentnych

²² W 2020–2021 roku Departament Ochrony Zabytków opracował wykaz kolejowych obiektów inżynierskich związanych z transportem kolejowym.

²³ *Program Inwestycji Dworcowych na lata 2016–2023*, <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/program-inwestycji-dworcowych-na-lata-2016-2023>

budynków oraz XIX-wiecznych dworców drewnianych, modernistycznych hali żelbetowych czy nitowanych konstrukcji stalowych). Przepisy UE przewidują wyjątki dla istniejącej infrastruktury i obiektów zabytkowych, zgodnie chociażby z Rozporządzeniem Komisji (UE) nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 roku w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się²⁴. Należy zwrócić uwagę na brak wypracowanych przez PKP standardów niezbędnych przy renowacji zabytkowej architektury i infrastruktury kolejowej, ale także na fakt, że wprowadzanie materiałów substandardowych i agresywnych technologii w miejsce tradycyjnych materiałów i rozwiązań technicznych prowadzi do degradacji tkanki zabytkowej, często w sposób nieodwracalny, jak to miało miejsce w Ożarowie Mazowieckim (rozbiórka skrzydlatej wiaty w celu zwiększenia przepustowości linii). Dlatego niezbędne wydaje się już na początkowym etapie uświadomienie potencjalnych inwestorów (także przy adaptacji opuszczonych obiektów), projektantów i wykonawców o trudnościach wynikających z konieczności zachowania elementów oryginalnych tworzących charakter historycznych obiektów kolejowych i szukania odstępstw w przepisach, a nie ślepego podążania za standardami typowymi.

Od 2021 roku w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Ministerstwie Infrastruktury powołano grupę roboczą dotyczącą wspierania współpracy na linii PKP–WKZ, wspólnego wypracowywania prawidłowych praktyk w wykonywanej dokumentacji, prowadzenia inwestycji i współpracy ze służbami konserwatorskimi.

Podsumowując, mając do czynienia z ogromnym zasobem zabytkowym, jakim dysponują spółki, PKP należy dążyć do wypracowania wspólnych zasad ochrony zabytków architektury i infrastruktury kolejowej. Służby konserwatorskie akceptując potrzeby adaptacyjne i konieczność zwiększenia bezpieczeństwa oraz dostępności dla użytkowników, nie powinny rezygnować z nacisku na zachowanie wartości zabytkowych i jakości przestrzeni, dlatego od 2020 roku rozpoczęto pracę nad *konserwatorskimi standardami kolejowymi*.

²⁴ Rozporządzeniem Komisji UE nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 roku w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R1300&from=CS>

Wnioski końcowe

Rozpoczęte od kilku lat prace przygotowawcze do głębokiej transformacji krajów europejskich wkrótce znajdą swoje odzwierciedlenie w konkretnych działaniach praktycznych. Zasób zabytkowy ulegnie znaczącej modernizacji, podążając za wyznaczonymi priorytetami polityki państwa. Działania te są dalekie i skrajnie odmienne od zaleceń doktryny konserwatorskiej wyznaczającej od lat kierunki i zmiany w definiowaniu zasobu zabytkowego, sposobach dokumentowania, utrwalania i ochrony.

Modernizacja jako działanie pozakonserwatorskie wymyka się z zakresu teorii i standaryzacji działań konserwatorskich, choć podlega ocenie przez służby konserwatorskie w zakresie form ochrony prawnej, wynikającej z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁵.

Analizując planowaną intensyfikację działań modernizacyjnych, należy jednoznacznie zauważyć, że wspomniane programy strategiczne nie mogą interpretować potrzeb MODERNIZACJI jako konieczności WYMIANY substancji historycznej zabytków. Wymiana ta jest podyktowana obiektywnymi metodami wyliczeń i parametryzacji, przeznaczonymi jednak dla budownictwa XXI wieku i niemającymi nic wspólnego z tradycjami budowlanymi wieków wcześniejszych.

Wyrównywanie szans w dostępie do programów i dotacji modernizacyjnych to stworzenie parametrów dedykowanych dla zabytkowego zasobu dziedzictwa, którego priorytetowym celem społeczeństwa, państwa i Unii Europejskiej jest zachowanie jego cech charakterystycznych i autentycznych w możliwie najpełniejszym i integralnym zbiorze. Z tego względu nie można używać w żadnym z tych dokumentów porównań co do rangi ważności wartości. Wartość zabytkowa nie może być antagonistycznie porównywana lub umniejszana w stosunku do wartości ekonomicznych, społecznych czy gospodarczych. Oceny takiej przede wszystkim nie powinny podejmować się służby konserwatorskie.

Równanie wartości dziedzictwa powinno skutkować wypracowaniem alternatywnych rozwiązań, wyrównujących szanse i umożliwiających etyczne traktowanie właścicieli zabytków (chcących również z dotacji modernizacyjnych skorzystać bez blokowania tej możliwości przez WKZ). Ponadto poszukiwanie innowacyjnych rozwiązań przeznaczonych dla zabytków może, a nawet powinno wspierać tradycyjne techniki, technologie i materiały – ponieważ to tradycyjne rzemiosła, lokalne, ekologiczne i trwałe materiały przeciwdziałały niekorzystnym zmianom klimatycznym, zanim pojęcie to stało się modne.

Wspieranie działań modernizacyjnych na zabytkach nie może być stawiane antagonistycznie do potrzeb zachowania zasobu dziedzictwa, dlatego we wspomnianej fazie przygotowawczej organy odpowiedzialne za ochronę zabytków powinny promować i nagradzać dobre praktyki modernizacyjne, wprowadzać standardy modernizacji zabytków, poradniki i katalogi poprawnych modernizacji. Działania te mają szansę stać się mocnym wsparciem merytorycznym służb konserwatorskich, właścicieli i samorządów na etapie późniejszego wdrażania priorytetów modernizacji w praktyce.

²⁵ Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2021, poz. 710, 954. Patrz: art. 7, art. 36.

Bibliografia

Co to jest KPK?, <https://www.plk-sa.pl/inwestycje/>

Długoterminowa strategia do roku 2050, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/climate-strategies-targets/2050-long-term-strategy_pl

European Green Deal (Bruksela, 11.12.2019 r. COM(2019) 640 final), https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:b828d165-1c22-11ea-8c1f01aa75ed71a1.0016.02/DOC_1&format=PDF

Jak wdrażać Ustawę o zapewnianiu dostępności? Podręcznik na zlecenie Ministerstwa Funduszy i Polityki Regionalnej (2019), https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/86764/ustawa_o_dostepnosci_poradnik.pdf

Konsultacje publiczne projektu Długoterminowej Strategii Renowacji, <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/dlugoterminowa-strategia-renowacji>

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, <https://www.gov.pl/web/rodzina/konwencja-o-prawach-osob-niepelnosprawnych>

Krajowy plan na rzecz energii i klimatu na lata 2021–2030 przekazany do KE, <https://www.gov.pl/web/aktywa-panstwowe/krajowy-plan-na-rzecz-energii-i-klimatu-na-lata-2021-2030-przekazany-do-ke>

Krajowy Program Kolejowy, <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/krajowy-program-kolejowy>

Master plan dla transportu kolejowego w Polsce do 2030 roku, <http://www.siskom.waw.pl/komunikacja/kolej/master-plan-dla-transportu-kolejowego.pdf>

New EU Strategy On Adaptation To Climate Change, <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-european-green-deal/file-new-eu-strategy-on-adaptation-to-climate-change>

Nowa Strategia Unii Europejskiej w zakresie przystosowania się do zmiany klimatu, <https://energia.edu.pl/nowa-strategia-unii-europejskiej-w-zakresie-przystosowania-sie-do-zmiany-klimatu/>

Nowa strategia w zakresie przystosowania do zmiany klimatu, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021DC0082&from=en>

Porozumienie paryskie, https://ec.europa.eu/clima/eu-action/international-action-climate-change/climate-negotiations/paris-agreement_pl

Program Dostępność Plus, <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/o-funduszach/fundusze-europejskie-bez-barier/dostepnosc-plus/o-programie/>

Program Inwestycji Dworcowych na lata 2016–2023, <https://www.gov.pl/web/infrastruktura/program-inwestycji-dworcowych-na-lata-2016-2023>

Raport Instytutu Energetyki Odnawialnej „Rynek fotowoltaiki w Polsce 2020”, <https://biznesalert.pl/fotowoltaika-oze-innowacje-raport-instytut-odnawialna-energetyka/>

Realizacja Europejskiego Zielonego Ładu, https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_pl

Rozporządzeniem Komisji UE nr 1300/2014 z dnia 18 listopada 2014 r. w sprawie technicznych specyfikacji interoperacyjności odnoszących się do dostępności systemu kolei Unii dla osób niepełnosprawnych i osób o ograniczonej możliwości poruszania się, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32014R1300&from=CS>

Ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2021, poz. 710, 954.

Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnianiu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami, Dz. U. z 2020 r. poz. 1062.

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane, Dz. U. z 2020 r. poz. 1333 ze zmianami.

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z 2020 r. w sprawie ochrony wartości dziedzictwa kulturowego w procesie poprawy charakterystyki energetycznej budowli zabytkowych, <https://samorzad.nid.pl/publikacje/standardy-termomodernizacji-obiektow-zabytkowych/>